

- Vatikiotis, P. J., 1969. *The Modern History of Egypt*, New York.
- Weber, E., 1986. *France, fin de siècle*, Cambridge, Mass.
- Wendell, C., 1972. *The Evolution of the Egyptian National Image from its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayid*, Los Angeles.
- Yapp, M.E., 1987. *The Making of the Modern Middle East, 1792-1923*, New-York.

הנדרים והנדמא בתצרות הח'ליפים האומיים והעבאסים

גדעון וייגרש

אחת התופעות המעניינות שהתפתחו בתצור הח'ליפות היא מוסד הנדרים. המאמר מבקש לחשוף היבטים שונים של תפקיד הנדרים ולהצביע על הביטויים למעמדו ולהשפעתו. כמו כן, מודגש הקשר בין חברת הנדרים לשתיית יין. הנדמא היו בני השכבה החברתית העליונה, לרוב מקרב בני משפחתו של הח'ליף והיוו חלק מהמעגל הקרוב שהקיף אותו לאחר שעות העבודה. הם השתתפו במושב הפרטי שלו, שבו הייתה דריסת רגל רק למעטים. הנדרים היה לח'ליף רע לשתיה, בן לוויה שבמחיצתו היה יכול להתענג ולהיגתק מטרדות השלטון, וסיפק לו שעשוע ופורקן. הוא לא השתתף בדיונים מדיניים, לא עסק בהחלטות פוליטיות ולא היווה חלק מהמנגנון המדיני, ובכך ייחודו. למרות שהנדרים לא היה מעורב בענייני המדינה, קרבתו המיוחדת לח'ליף הקנתה לו עמדת כוח והשפעה ניכרת בתצור. לעתים עבר התפקיד בירושה ולעתים נבחר הנדרים על פי כישורים ותכונות אופי מיוחדות אשר שיקפו את הפונקציה המיוחדת שהח'ליף ציפה ממנו למלא: היה עליו להיות משעשע ושנון אך גם רציני, בעל השכלה ונימוסים. קרבתם המיוחדת של הנדמא לח'ליף התבטאה בזכויות יתר כמו החופש ללעוג ולצחק בנוכחות אדונו.

בספרי ההיסטוריה הרבים שנכתבו על ימי הביניים, תקופה שזכתה להיסטוריוגרפיה עשירה, תפסו ענייני המלוכה והח'ליפות מקום נכבד. עשרות מחברים, פרסים ועדכים, הקדישו לנושא פרקים מיוחדים בחיבוריהם והיו אף שייחדו לו ספרים שלמים. בין העניינים הרבים שתועדו וכתה חצר הח'ליף לתשומת לב מיוחדת, ואין פלא בדבר – הבריות ראו בח'ליף דמות בעלה עד כדי כך שייחסו לו נבואה: "הח'לפא הייתה מן

* ראשית המחקר בנושא זה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופ' יוסף סדן בשנת תשמ"א. המשכו באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשנים תשמ"ג-תשמ"ה, בחיות הכותב מורה במחלקה להיסטוריה.

הנדים: מחבר לשעות הפנאי למעמד רב יוקרה

נראה כי תפקיד הנדים הונהג בארמון המלוכה הססאני ב־זמנית עם תפקיד הווזיר ועמד עבר בירושה לחצר הח'ליפים המוסלמים, כשהוא שומר על אופיו המקורי כחברו של המלך ומשנה את תוכנו לפי התקופה ולפי נטייתם ואישיותם של הח'ליפים השונים (Chejne 1965: 329). חשיבותו של הנדים בחיי השליט באה לידי ביטוי, כאמור, לאחר שסיים לבצע את חובותיו המלכותיות, בתום יום עמל של פגישות והתייעצויות עם הנכבדים ואנשי החצר הרשמיים. אז יכול היה הח'ליף להינפש, להפיג את המתח שהצטבר ולבלות את זמנו כשהוא משוחרר מכבלי הטקס הנוקשים. לשם כך עמדו לרשותו הנדמא שלו בשעות הערב והלילה, כשכל רצונו היה להתייחד עמו ניגוח, חופשי מגינונים ובלא נוכחות איש מנושאי המשרות (Al-Mulk 1960: 93).

מקור השם נדים בשורש נ־ד־מ שמונח הראשוני להתחרט; כך הוא מופיע בקוראן ובחזיתים המוקדמים. אל־פירוזאבאדי, מחבר המילון החשוב (נ' 1444), הגדיר את הנדים כ"רע לשתייה במובנו המקורי, אשר בשלב מאוחר יותר קיבל משמעות של בילוי ובידור" (אל־פירוזאבאדי: 180). אין לדעת מתי בדיוק התפתח שם העצם נדים במשמעותו הקסורה לשתיית יין (Chejne 1965: 331). הדעת נותנת שבמשך זמן ממושך היו שני הפירושים בשימוש ב־זמני, בטרם גברה משמעותו השנייה. אולם אל־מסעודי, בתקופה מאוחרת יחסית, עדיין השתמש בשם נדים כ"איש שמתחרטים על עזיבתו" (אל־מסעודי 1888: 229).

אל־ג'אחז מדווח כי "ממנהגיה המלך היה לדרג את הנדמא שלו לפי דרגות ולפי קבוצות" (אל־ג'אחז 1971: 29). צ'וֹנָה מסתמך בין היתר על אל־מסעודי באומרו כי מנהג זה היה קיים כבר בתקופה הססאנית, והמלך הססאני ארדשיר (נ' 241) היה הראשון שדירג את הנדמא שלו לפי רמות ושיבץ אותם בקבוצות (אל־מסעודי 1888: 105). מאז הפך הנדים לחלק מחצר המלוכה וישב לימין המלך במרחק עשר אמות ממנו "כדי שהשליט ידגיש עצמו חופשי לחלוטין עם חבריו" (Al-Mulk 1960: 12). נראה שסדר זה נשאר על כנו במשך כל תקופת המלוכה הססאנית ועד לימי הח'ליף האומיי ששינה את הדרגות, הוא הח'ליף יזיד השני אשר "התענגות השתלטו עליו" (Chejne 1965: 38).

במרוצת הזמן ערכו אחדים מהח'ליפים רשימות של נדמא שאותם הזמינו מעת לעת לפי רצונם וטעמם, והיו כאלה שנהגו להזמין רק נדים אחד בכל פעם. הח'ליף העבאסי התשיעי אל־ואת' (נ' 847) הקצה לכל אחד מן הנדמא שלו יום בשבוע; אחרים הזמינו אותם בקבוצות. כך נהג, למשל, אל־מאמון, הח'ליף העבאסי השביעי (נ' 813) עם שובו

5 בשנת 1065 יסד נזאם אל־מלך את מכללת "אל נזאמיה" המפורסמת בבגדאד ובנישאפור (שבה לימד גם אל־רחאלי).

הנבואה" (אל־סאני 1964: 5).¹ לא לשווא רומם אלה את הח'ליפים ודרש מעבדיו לכבדם, כי "הוא ייחד אותם בחסדו הגדול" (אל־ג'אחז 1971: 10-11).² ואכן, כל דבר שהיה קשור בח'ליפים ובחצרותיהם, על הסובבים אותם ועל הטקס המלכותי לדקדוקיו, היווה מוקד להתעניינות עצומה ונושא לכתיבה שנודעה בספרות הפרסית בשם "סיאסת נאמה" ובערבית "רסום" או "אדב אל ח'לפא", היינו ספרות הח'ליפות.³ אין להתפלא אפוא על כך שגם הצד הפרטי בחייו של הח'ליף לא נעלם מעיניהם של המתבוננים ולא חמק מעטם. בספרות הענפה על השליט המוסלמי הוקדש מקום רב לאחד המוסדות שהתפתחו בתוג הפנימי של החצר – הנדים (בריבו – נדמא), שמיילא פונקציה ייחודית בחייו הפרטיים של הח'ליף.

בצד המנגנון הרשמי של חצר הח'ליפים שכלל בעלי תפקידים ממלכתיים ואדמיניסטרטיביים שונים, ראשי דיוואנים, מנהלי לשכות החצר ודומיהם, העסיק השליט גם אנשי חצר שלא היה להם תפקיד רשמי בהירארכיה שסבבה אותו. אלה היוו את חוג חבריו וידידיו הקרובים, ועמם בילה בשעות הפנאי. חבר בחוג פנימי זה נקרא נדים. הנדמא היו חלק מהקבוצה הקטנה שנודעה בשם "אל־שבקה אל־אולא" (השכבה הגבוהה ביותר) שכללה את בני הח'ליף ויוצאי חלציו (אל־מסעודי 1888: 105).⁴ הוא נמנה עם הנבחרים המעטים שהסכו אל ה"מג'לס" (המושב הפרטי של הח'ליף), והתרועעו עמו בדלת אמותיו. אך למרות קרבתו המרובה לח'ליף לא נטל הנדים חלק בענייני המדינה. נהפוך הוא: הוא שימש ידיד "אחרי שעות העבודה", רע אינטימי למשתה, לארוחה ולבידור, בעתות שבהן ביקש הח'ליף להסית את דעתו מן הטרדות המלכותיות.

מטרת חיבור זה היא לברוק את התפתחות המושג "אל־נדים" מראשיתו באימפריה הססאנית ואת גלגוליו בצד מושגי תרבות אחרים עד להדירתו לחצרם של הח'ליפים האומיים והעבאסים בדמשק ובבגדאד. החיבור מנסה לשרטט את דמותו ואת תכונותיו של הנדים, את יחסיו עם הח'ליף ואת מידת השפעתו עליו.

- 1 אבו אסחאק אבן הלאל אל־סאבי (נ' 1057) היה מאנשי החצר ושימש תקופת מה ראש "דיוואן אל־אנשא" (לשכת כותבי המכתבים) בחצר הח'ליף בבגדאד.
- 2 אבו עת'מאן אל־ג'אחז (נ' 868 – כינויו "הפוחל", אל־ג'אחז) מגדולי המפורים העבאסים, נודע במבטו החד והעריצתי המודיקות.
- 3 אחד המחברים הבולטים בנושא זה היה מחמד אל־ג'אחזי'ארי (נ' 942), שהיה בעצמו ראש לשכה בחצרו של אל־מקתדר – הח'ליף העבאסי ה־18. בספרו, כתאב אל־ז'ארא (ספר הווזיריים) (1938), אסף מפי מספרים רבים אלף סיפורים על חיי החצר בימי הח'ליפים האומיים, העבאסים והססאנים.
- 4 אל־חסן אל־מסעודי (נ' 956), ספרו, מרוז' אל נ'הב (שדות הזהב) (1888), מביא את המציית וגולדות העולם המזרחי בתקופתו.

לבגדאד. הרשימה שמתוכה בחר את האנשים שהזמין להסב עמו כללה בין היתר קבוצות של אנשי ספרות ומדע, "מקורבים" למיניהם ואף אנשי צבא. בשלב מאוחר יותר הפכו הנדמא לחוג בפני עצמו בתוך מעגל המקורבים האחרים. חוג מצומצם זה נודע בשם "מנארמה" וחבריו זכו למעמד רב יוקרה והשפעה (Mez 1937: 38).

נדים אחד כזה היה אבו אבראהים אל-מוסלי (נ' 826), שהגיע לעמדה בכירה ביותר בחצר של הארון אל-רשיד (נ' 786). בשיא התפתחות המוסד היו הנדמא למעמד העליון בחצר הח'ליפים. הם רכשו עמדה חברתית איתנה לא רק כחלק "התוסס" במג'לס הח'ליף, אלא "היוו את לב ליבו של המושב" (Chejne 1965: 327).

לסיום חלק זה יש להזכיר את תופעת "משפחות הנדמא" ועיקרן שתיים: בני מנג'ס ובני חמדון, שבהן עבר "הייחוס" מאב לבן. בני משפחות אלה זכו למעמד מיוחד ולפי גרסה אחת שימשו "במשך מאה שנה בחצרותיהם של מספר ח'ליפים" (אבן אל-טקטי: Ibn Iskandar 1954: 152; 137). הם הרימו את קרנו של המוסד למדרגה עליונה והגיעו לעמדה חברתית משמעותית ביותר.

הנדים כרע למשתה

עמדנו לעיל על מקור השם נדים ועל גלגולו המשוער. חוקרים בני זמננו תמימי דעים באשר להגדרת המונח ולקשר שלו לשתיית יין; במאמר מקיף על מנהגי השתייה בתרבויות האסלאם קורא חוקר ישראלי לנדים "compagnon de vin", היינו רע לשתייה (Sadan 1977: 138). בלשן צרפתי, מחברו של מילון ערבי, קובע כי הנדים הוא "convive", רע למאכל ולמשתה (Belot 1949: 171).

מנהג גלוי של שתיית יין בקרב אוכלוסייה שדתה אוסרת זאת באיסור חמור מהוה תופעה חריגה בעליל, ונדמה שאין לה אח ורע בתרבויות האסלאם. לא פלא אפוא שהיסטוריונים מקדישים בכתביהם תשומת לב מיוחדת לתופעה זאת הן בראשית האסלאם, בימי הח'ליפים האומיים, והן בתקופה של שירת היין של אבו נוואס (נ' 810) ואחרים.

לא זה המקום להרחיב את הדיון על מנהגי המוסלמים בשתיית היין, ועל כן נסתפק בשרטוט קווים כלליים כרקע לתופעה ששימשה כר להתפתחות הנדים כמוסד חיוני לח'ליף.

ביחסו של הקוראן ליין אפשר להבחין בארבעה שלבים. ההתייחסות הקדומה מעוררת את הרושם שכמו לגבי מנהגים פגאנים אחרים לא יכול היה הנביא מוחמד להעביר מן העולם במחי יד מסורת ג'אהלית, ולאסור בדת החדשה על קיום מנהגים

6 ראה גם: Pellat 1954: 19; Murray 1888: 994; Wehr 1977: 847.

שהיו מקובלים על בני השבטים. בשלב הראשון מוזכר היין בקוראן כ"שכר המופק מפירות התמר והענבים שהוא גם מזון טוב" (קוראן 16, 67). במקום אחר נכתב על היין "שיש בו גם הטא גדול וגם תועלת" (שם: 2, 219). זהו שלב הביניים. עם זאת, במקום אחר מצוין שתברי הנביא השתתפו במסיבות משהו במכה והגיעו שיכורים לתפילת השחרית. בהקשר זה מושמעת אזהרה "לבל יטעה המאמין בתפילתו" (שם: 4, 43). בשלב הסופי מופיע האיסור המוחלט: "שתיית היין טמאה וממעשי השטן" (שם: 5, 85).

אלא שהאיסור על שתיית יין לא עמד במבחן הזמן וכבר בתחילת התקופה האומיית, בעשור החמישי להג'רה (שלושים שנה אחרי מות הנביא), עברה התופעה של שתיית יין, כתופעות רבות אחרות, מחצר המלוכה הפרסית לארמונות הח'ליפים האומיים. אל-ג'אחו מצביע על כך שכבר בימי הח'ליף האומיי השני, יזיד בן מעאויה (נ' 683), שתו יין בחצר. ח'ליף זה היה ידוע כ"שיכור נצחי" וכינויו היה "יזיד של יין וקופים" (אל-ג'אחו 1971: 152, 154).

אל-ג'אחו מקדיש פרק מיוחד לרשימה מפורטת של מנהגי השתייה אצל הח'ליפים האומיים והעבאסים.⁷ בתמונה הכללית ששרטט היו גם יוצאים מן הכלל: עמר בן עבד אל-עזיז (נ' 720) – הוא עמר השני – היה ידוע בכך ש"לא שתה מעולם" (שם: 39). על הח'ליף העבאסי השני, אל-מנסור (נ' 775), נאמר ש"איש לא ראה אותו שותה דבר פרט למים" (שם: 40).

ייתכן אפוא כי על רקע התפוצה הנרחבת של מנהגי השתייה נהג גם הח'ליף לשתות בחברותא ולהאריך. כנשף, והנדים, ירידו הלא-רשמי לאחר "שעות העבודה", הפך לשותפו הטבעי לשתייה. מכאן קצרה דרכו אל יתר הפעילויות והתפקידים שמילא למען הח'ליף בשעות הפנאי בכלל.

סגולותיו של הנדים ותפקידיו

[...] בין כל אלה השוהים בחברת המלך אין ולו אחד העולה על הנדים

באופיו, בנימוסיו הטובים ובתרבותו [...] (אל-מסעודי 1888: 105).

7 ראה גם: Sadan 1960; Wensinck 1960; אל-טב'רי 1954: 43; ואבן חנבל 1896: 185.
 8 מחבר זה עסק בנושא השתייה באיגרות מיוחדות: איגרת מס' 9: "אל-שארב ואל-משרוב" (השוותה היין) ואל-ג'אחו 1933: 152-156; ואיגרת מס' 10: "פי מדה אל-נב'יר" (בשבת היין) (אל-ג'אחו 1933: 285-292).
 9 שם: הפרק "משחקי המלכים ושתייתם".
 10 לתיאורים של הרגלי השתייה בחצרות הח'ליפים, ראה: Mez 1937: 144, המסתמך על כתב יד של אל-יסילי (נ' 946) הנמצא בפריס.

נראה שחשיבות הנדים בעיני השליט והתועלת שזה האחרון הפיק ממוסד הנדמא היו רבות ביותר. ראיה לכך, שמבין כל הקבוצות של בעלי הכישרונות ואנשי המעלה שהקיפו את המלך נבחרו הנדמא להיות קרוביו וידידיו (Chejne 1965: 327). בארבעה תחומים עיקריים שירתו הנדמא את הח'ליף: הם ארחו לו לחברה; הם שימשו שומרי ראשו בשעת הצורך; נוכחותם סיפקה לו בזה להתבטא ולהתבדח בחופשיות ובלא חשש מאנשי החצר הרשמיים; הם לבדם הורשו להגיד למלך כל דבר מטוב ועד רע מבלי שייפגעו, ויכלו לדווח לו ללא כל מגבלות "ובכך יתרונם וזאת תועלתם של הנדמא" (Al-Mulk 1960: 93).

תהליך המיון והבחירה של החברים למוסד הנדמא היה קפדני ביותר. גם בתוך הקבוצה הנבחרת היתה חלוקה פנימית לשכבות על פי מידת קרבתם של החברים אל השליט בשעת הישיבה במג'לס. לפעמים היה המלך מקרב אליו את אחד הנדמא והיה מעלה אותו משכבה נמוכה לשכבה גבוהה יותר.

המקורות חלוקים בסוגיית התכונות הדרושות למילוי תפקידו של הנדים. יש מקורות המונים בתכונות אלה מספר מצומצם של מידות, ואילו מקורות אחרים מרחיבים את הרשימה וכוללים בה עשרות סעיפים וסעיפי משנה. אל-ג'אחז, למשל, שייך לקבוצה הראשונה של המקורות. הוא מקדיש פרק מיוחד בספרו כתאב אל-ינאג' (1971) לתכונות הנדרשות מהנדים. בין היתר הוא מציין מוג "ממווג", שיקול דעת, גוף ואופי בריאים (שם: 79, 152-156; Chejne 1965: 328).

אבן אל-נדים (מתבר כתאב אל-פהרסת) נמנה עם המקורות מהקבוצה השנייה. הוא מציג רשימה ארוכה של תכונות שעל הנדים להיות מהונן בהן, ומוסיף עליהן את הדרישה שהנדים יהיה ללא דופי, כי הוא "משמש כראי לאופיו של המלך" (Ibn Al-Nadim 1872: 93).

נוסף על המידות הטובות שעל הנדים להתאפיין בהן דרושים שליטה בחמשת החושים, כושר הקראה לח'ליף ומיומנות ברישום תומר המוכתב בפרסית ובערבית; וישנם תפקידים נוספים שהנדים חייב להיות מסוגל למלאם בשעות הערב והלילה בהיעדר המזכיר או אנשי חצר בעלי תפקידים אחרים (שם: 94). אז יזמן המלך את הנדים לפעול ב"תנאי הירום": יש שיוטל עליו לכתוב מכתבים שאינם סובלים דיחוי, ויש שיתעורר צורך דחוף ויהיה עליו להפגין ידע ברפואה או באסטרוטולוגיה עד להגעת הרופא. המזכיר או המדען (שם: 197). ברשימת הכישרונות כלולים גם כישרון מוסיקלי (בזמרה ובנגינה), יכולת לספר אגדות, בקיאות בקוראן ובחדיית' וכישרון מיוחד – להיות לפרקים רציני ולפרקים מבדח, הכל על פי מצב רוחו המשתנה תדיר של השליט.

11 ברשימתו המפורטת גם "ארם המרבה במתן שתן ורוק ובעל פיהוק חזק".

יש המוסיפים גם הופעה נאה ולבוש יפה, ידע באומנות הבישול וברכיבה על סוסים, ובדוגמת השיבות שאולי אף למעלה מזה – שליטה בשש-בש ובשחמט.

תכונות אלה היו בבחינת "הרצוי"; מדרך הטבע, לא תמיד היו גם בבחינת "המצוי". יש לשער שהיו ססיות לא מועטות מעקרונות אלה, בעיקר בשלב מאוחר יחסית של התקופה שאנו עוסקים בה. באמצע המאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית. נסתפק בדוגמה אחת: הח'ליף העבאסי ה-18, אל-מקתדר (נ' 932), העניק תואר נדים למפקד עלי מונ'רם (נ' 888), המתואר במקורות כ"מכוער מן הקוף". הוא זכה לתפקיד הנדים בזכות היותו בעל תכונות "אשר כיסו על כיעורו" (Chejne 1965: 46; Mez 1937: 334).

יצוין עם זאת שלא כל מי שהוצע לו להיות נדים הסכים לקבל את המנוי. כך אירע עם אבן אל-ג'ניד, שהתנצל בפני הח'ליף העבאסי השמיני אל-מעטסם (נ' 842) על סירובו למינוי באמרו כי "אינו בעל התכונות הדרושות להיות נדים" (Chejne 1965: 332).

סדרי הישיבה במג'לס

[...] לו היו בינו לבין הנדמא שלו [של הח'ליף אל-אמין] מאה מסכים

היה שורף אותם ומשליכם מפניו כדי לשבת עמם [...] (אל-ג'אחז

1971: 50-51).

המקורות מקדישים מקום נרחב לסדרי הישיבה בתברת הח'ליף. הנושא זוכה לתיאורים מפורטים המכילים רשימות מדויקות על סדרי הישיבה במג'לס של כל ח'ליף אומיי ועבאסי בנפרד. פרטים אלה כללו גם את נושאי השיתות שהשליט קיים עם הנדמא שלו, והם משקפים את האווירה ששררה במפגשי שתייה אלה.¹²

צורת הישיבה במג'לס עברה שני שלבים: בשלב הקדום, על פי הנהוג כחצר הססאנית, הייתה הפרדה גמורה בין השליט לבין הנדמא על ידי החג'אב. החג'אב כמחיצה נוכר בכמה מקומות כבר בקוראן, בין היתר בפסוק "אלוהים מדבר עם האדם מאחורי חג'אב"¹⁴ והוא בא לסמן את התחום המפריד בין השליט לנתין ולשמוע עליו, כאות ליראת כבוד; השליט אינו מגלה את דמותו לכל אחד בכל הזמנים ובכל הנסיבות. בשלב מאוחר יותר של "הפלת המחיצות" עבר הח'ליף לשבת בחברתם של הנדמא. נראה שכל המלכים הססאנים וחלק מן הח'ליפים האומיים הראשונים נהגו על פי המנהג

12 צ'ונה מצטט בעמוד זה את אל-אספהאני ללא מראה מקום.

13 ראה: אל-ג'אחז 1971: 39-40, 42, 52; Mez 1937: 143-4.

14 קוראן, 33 (53); 42 (51); וכן Huart 1960.

הקדום, ואילו האומיים האחרונים ומרבית העבאסים הופיעו גלויי פנים בפני באי המג'לס ואף ישבו ביניהם. אל-ג'אחו מתאר כיצד יזיד השני (נ' 720) ובנו אל-וליד (נ' 743) האומיים אף רקדו עירומים לפני הנדמא במסיבות משתה (שם: 36).
 באשר לסדרי הישיבה, מן בדק עניין זה בהיעזרו בכתובים של אבו בכר מוחמד אל-סולי (נ' 946). הוא היה עאלם, שחקן שחמט והיסטוריון והיה בעצמו נדים בחצרות שלושה ח'ליפים. על השתתפותו במג'לס של אל-ראזי הח'ליף העבאסי (נ' 940), הוא מוסר שהאחרון היה מקבל את "החברים" מדי יום ראשון ויום רביעי, וכן שאל-סולי ישב סמוך אחרי הנסיך אסחאק אבן אל-מעטמד (נ' 892), מימינו של הח'ליף, שהרי הצד הימני הוא החשוב ביותר ובו יושב המקורב ביותר (Mez 1937: 144).¹⁵ מפגש מסוג זה היה נמשך כשלוש שעות והנושאים שהועלו בו כללו ענייני צבא ונושאי בידור. אל-מעטמד שוחח עם הנדמא על "מוסיקה ומקור כלי הנגינה", אל-מעטסם היה נותן להם לבשל ואל-ראזי הנוכח לעיל אהב סיפורים על מלכים ושליטים מן העבר (Chejne 1965: 333).

בן-לוויה מחוץ למג'לס

מתיאור התכונות והכישורים הנדרשים מן הנדים ניכר בבירור שתחום פעילותו לא היה מוגבל להשתתפות במשתאות ובשיחות רעים במג'לס וכלל גם מה שניתן לתאר כ"תרבות הגוף". אל-ג'אחו מצביע על המכנה המשותף של פעילויות אלה לסוגיהן השונים: כולן מעמידות את שני הצדדים הנוטלים בהן חלק – הנדים והח'ליף – במצב היחיד שבו הם שווים שוויון מוחלט מבלי שתהיה בכך פגיעה ביוקרת השליט או פיתות בערכו (אל-ג'אחו 1971: 80–81). זאת היא צורה של מחויבות הדדית, כפי שהיא מופיעה גם בימינו במשחקי ספורט רבים. פעילויות אלה כללו משחקי פולו, צייד, קליעה למטרה, שחמט ועוד. בכלם היה על הח'ליף להשתתף עם הנדמא כשווה בין שווים. זאת ועוד, במצבים כאלה – ורק בהם – מותר לנדים-השחקן לעמוד על זכותו לשוויון גמור "עד קצה הגבול", בתנאי שהדבר לא יגלוש לעלבונות אישיים, צרדות וכיוצא באלה (שם: 8).

לא מצאנו הוכחות לסברה, המופיעה בחלק מן המחקרים, שלפיה ליוו הנדמא את הח'ליפים בתהלוכותיהם הרשמיות. שונה המצב, כמובן, לגבי יציאות למסרות צייד, בידור או משחקים תחת כיפת השמים. באלה היה הנדים צמוד לשליט, אם כי יש לזכור שחלק ניכר מהיציאות ומבילויי החוץ של הח'ליף נערכו בגני הארמון עצמו, כסביבת ביתן העץ שהיה מוצב ליד הגדר (הן בדמשק והן בבגדאד ובנו ארמונות אלה לרוב

15 ראה גם: תהלים, קכ"א, ה.

בקרבת הנהר) שם נהג הח'ליף לנפוש ולבלות שעות לא מועטות בחברת הנדמא שלו (Sourdel 1960: 9; Canard 1951: 397).

הח'ליף והנדמא: יחסי גומלין

נדמה שכללי הטקס המדוקדקים ביותר לא התרכזו דווקא בסדרי הישיבה במג'לס אלא התמקדו בקוד ההתנהגות של שני הצדדים, הח'ליף והנדים שלו, במפגשים ביניהם. מסכת הכללים שחלה על שני השותפים למערכת היחסים מפורטת ביותר במקורות. מן הכללים החשובים: את המפגש פותחים ומסיימים בדומיה – איש מבין הנדמא אינו פוצה פה עד שהח'ליף מדבר לראשונה, ואילו סיום המפגש מוכתב על ידי השליט: "כאשר גוברת העייפות על השליט, בסיום הערב. קמים כולם ומסתלקים בשקט גמור" (אל-ג'אחו 1971: 58, 83–84).

מידת החופש שהשליט העניק לנדמא שלו בזמן הישיבה במג'לס השתנתה מח'ליף לח'ליף; יש שהתירו התבטאויות חופשיות לחלוטין ויש שהקפידו לשמור על מרחק. יזיד השני התפרסם בכך שנתן לנדמא חופש התבטאות נרחב ביותר, שכלל את הזכות לצחוק וללעוג לו, לענות על דבריו "ואפילו לקללו בבדיחות" (שם: 38). מידה כזאת של חירות באה לידי ביטוי בעיקר במסיבות משתה.

כללי הטקס במסיבות אלה קבעו בין היתר שהח'ליף יגיע אליהן לאחר שהותיר מאחוריו את סבר פניו החמור (המאפיין את שעות העבודה). אירע שנדרש להציב גבול לשכרות הנדמא, ואז היה עליו להפגין את גדולתו ולסלוח לנדים ששגה ועבר את גבולות המותר, ובלבד שהדבר קרה בלא שהנדים היה מודע לשכרותו. קצה גבול התחום המותר נמדד לפי מידת השליטה של האיש בחושיו. וכך, אם דעתו היתה צלולה עליו והוכח שהייתה לו כוונה לפגוע בח'ליף, היה האחרון חייב להענישו כמזיד אשמתו. בהקשר זה היה נהוג כלל נוסף: כאשר הנדים מגיע לקצה גבול יכולתו בשתייה יש לצוות עליו להפסיק (שם: 8–57).

כאן המקום להזכיר את מערכת השכר והעונש שהיתה נהוגה בחצר הח'ליפים ואשר המקורות מרבים להזוה עליה. בצד התגמול, בדרך כלל קיבלו הנדמא משכורות גבוהות מאלה שהיו ניתנות לקאדים ולפקהא. בנוסף לכך זכו לקבל מענקי כסף ואף קרקעות לעיבוד חקלאי. הנדים עלי מנג'ם (שזוכר לעיל), למשל, קיבל מאל-מתנובל סכום של 300,000 דינר (Chejne 1965: 334–5). הח'ליף אבו אל-עבאס, הידוע בכינוי אל-ספאח (נ' 754), הקפיד על כך שאף נדים לא יצא מלפניו ללא בגד או שי אחר (אל-ג'אחו 1971: 40; Mez-1936: 239).

ובאשר לעונש: ככבר הזכר שהשליט היה מעניש נדמא שחצו את גבול המותר וחטאו בשתייה שהביאה לאובדן חושים. אל-מהדי לא הרשה לנדמא להתקרב אל שני בניו,

- Canard, M., 1951. "Le cérémonial Fatimite et le cérémonial Byzantine: essai de comparaison", *Byzantin* 21: 389-397.
- Chejne, Anwar, 1965. "The Boon Companion in Early Abassid Times", *Journal of the American Oriental Society* 85: 327-335.
- Huart C. I., 1960. "Hidjab", in: H.A.R. Gibb and J. M. Kramers (eds.), *Shorter Encyclopaedia of Islam*.
- Ibn al-Nadim, Muhammad, 1872. *Fihrist* (tran. G. Flügel), Leipzig.
- Ibn Iskandar, Kay-Kavus, 1954. *A Mirror of Princes* (tran. Reuven Levy), London.
- Mez, Adam, 1936. *El Renacimiento del Islam*, Madrid.
- Mez, Adam, 1937. *The Renaissance of Islam*, London.
- Al-Mulk, Nizam, 1960. *The Book of Governments or Rules for Kings* (tran. Darek Herbert), London.
- Murray, Sir James, 1888. *The New English Dictionary*, Oxford.
- Pellat, Charles, 1954. *La couronne*, Paris.
- Sadan J., 1960. "Nadim", *Encyclopaedia of Islam* (second edition).
- Sadan, J., 1977. *Vin-Fait de civilisation: Studies in Memorial of Gaston Wiet*, Jerusalem.
- Sourdel, D., 1960. "Questions de cérémonial Abasside", *Revue des Études Islamiques* 28: 143-144.
- Wehr, Hans, 1977. *Arabisches Wörterbuch Für die Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden.
- Wensnick, A. J., 1960. "Khamr", in: H. A. R. Gibb and J. M. Kramers (eds.), *Shorter Encyclopaedia of Islam*.

אל-האדי (נ' 785) ואל-רשיד (נ' 809), והורה למפקד המשטרה, עבד אללה אבן מאלכ, להעניש אחדים מן הנדמא שהתקברו אל בנים אלה (Ibn Iskandar 1954: 34-35; אבן אל-טקטקי: 138).

סיכום

[...] אם הנך הנדים שלי עדיף שתשקה אותי [...] (אבן אל-מנזור 1885: 573).

מאמר זה אינו מתיימר להקיף את כל ההיבטים הקשורים לנושא הנדים והנדמא כאימפריות האסלאמיות הקדומות. ניסיון לעמוד על כמה מן הסוגיות שנראות לנו חשובות במסכת רחבה זאת. בדקנו את המובן הלשוני של המונחים "נדים" ו"מנדמא" בקיצור נמרץ, את מהות המוסד בימי החצר הססאנית, הגענו למנהגי השתייה בימי הגביא מוחמד שהמשכם בתקופות הח'ליפים האומיים וירשיהם העבאסים. אין ספק שהנדים כ"מוסד" בעולם המוסלמי של ימי הביניים המוקדמים הנו תופעה יוצאת דופן ונושא חשוב בתוך כלל מסכת החיים בחצר הח'ליפים. על אף שמחקרים רבים אודותיו כבר פורסמו, נראה שהנושא טרם מוצה ויש בהחלט מקום להעמיק בו כדי להגיע למסקנות פסקניות יותר מאלה שהגענו אליהן כיום. לשם כך יש, בין היתר, להמתין להוצאה לאור של מספר ניכר של כתבי יד ערביים השמורים בארכיונים באירופה, וכן לתרגומים נוספים של כתבים בפרסית שעליהם ניתן ללמוד מן הרשימות החשובות של מקורות המוצגות על ידי צ'ז'נה ומץ (Chejne 1965: 328; Mez 1937: 44-143).

ביבליוגרפיה

- אל-ב'אחו, אבו עת'מאן, 1971. כתאב אל-תאג', בירות.
- אל-ג'השיארי, מוחמד, 1938. כתאב אל-יז'רא ואל-כתאב, קהיר.
- אבן תנבל, אחמד, 1896. מסנד א. קהיר.
- אל-טכרי, מוחמד אבן ג'ר'ד, 1954. תפסיר נ'אסע אל-ביאו ד, קהיר.
- אבן אל-טקטקי, מוחמד, ללא תאריך. אל-פ'ח'רי מי אל-אדאב אל-סלטאניה ואל-ח'ול אל-אסלאמיה, קהיר.
- אבן אל-מנזור, מוחמד, 1885. לסאן אל-ערב יב, קהיר.
- אל-מסעודי, אל-חסן, 1888. מרוג' אל-י'ח'ב א, ב, קהיר.
- אל-ס'אבי, אבו אסחאק, אבן-הלאל, 1964. ר'סוס אל-י'ח'לפא, בגדאד.
- אל-פירוואבארי, מג'ד אל-דין, ללא תאריך. אלקאמוס אל-מח'וט ד, קהיר.
- Belot, J. B., 1949. *Petit dictionnaire Français-Arabe*, Beyrouth.